

Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri

Yard. Doç. Dr. Erol ESEN^(*)

Giriş

Almanya'ya Türk işgücü göçünün 40. Yılında Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkilerini incelerken, önce bu iki konu arasında nasıl bir ilişki bulunduğu bakmak gerekir. Bugün yaklaşık 2,5 milyonu bulan Türk nüfusunun Almanya'ya göçü ile, son zamanlarda Türk kamuoyunu sıkça meşgul eden Türkiye-AB ilişkilerinin birbiriyle doğrudan bir ilişkisi yoktur. AB ile ilişkileri başlatan ve Ankara Antlaşması (AET) ile, 12 Eylül 1963 yılında imzalandıktan sonra Aralık 1964'de yürürlüğe girmiştir.

Buna karşılık Türk işçilerinin Almanya'ya göçü, iki ülke arasında imzalanarak 31 Ekim 1961'de yürürlüğe giren "Türk-Alman İşçi Mübadele Anlaşması" ile başlamıştır. Anlaşmaya göre, Türk işçilerinin Almanya'da işverenlerin isteğine bağlı olarak geçici bir süre için istihdamı öngörülmüş, sözleşmesi biten işçilerin geri dönmesi zorunluluğu getirilmiştir. (Talas, 1983:152 vd.; Gitmez, 1983: 17 vd.). Ayrıca göçe katılan işçinin tek başına kabul edilmesi ve aile birleşiminin sıkı kurallara bağlanmış olması göçün sadece istihdam amaçlı gerçekleşmesinin yanısıra işçinin geçici konumunun korunmak istenmesinden kaynaklanmıştır. Bu anlaşma, Türk işçilerinin Almanya'ya giriş, çalışma ve ikamet koşullarını düzenleyen ikili bir anlaşma niteliğindedir. Buna karşılık AA, Türkiye ile AET arasında kurulan ortaklığı düzenleyen bir anlaşma olup, Türkiye'nin giderek Topluluk'la siyasi ve ekonomik entegrasyonunu sağlamaya yöneliktir. Böylece AA uluslararası bir anlaşma niteliğinde olup, Topluluğun yanısıra üye ülkeleri de bağlamak-

---

(*) Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

tadır. Bu Anlaşma'nın maddeleri bugüne kadar değişmemiştir, ancak kararlaştırılan uygulamaların önemli bir kısmı yerine getirilmemiştir.

1961'de imzalanan Türk-Alman İşçi Değişim Anlaşması Almanya'daki koşullara bağlı olarak köklü değişikliklere uğramıştır. Zaman zaman Anlaşma'daki düzenlemelerden farklı uygulamalara da konu olan işçi alımı, 1973 yılında resmen durdurulmasına rağmen Almanya'daki Türk nüfus artmaya devam etmiştir. Bunda 1974'ten itibaren uygulamaya konan ve işçilerin Almanya'da kalmasını ve aile birleşimini kapsayan yeni koşullar kadar (Gitmez, 1983: 17 vd.; Schulze, 2000: 73 vd.), oradaki Türk doğum oranının yüksek olması da rol oynamıştır.

1981 yılında tüm Topluluk ülkelerini de içeren vize zorunluluğuyla istihdam amaçlı giriş olanakları tamamen kaldırılmıştır. Bugün Türkiye'den Almanya'ya sadece 16 yaşından küçük çocukların ve evlilik durumunda aile birleşimi çerçevesinde eşlerin gitmesi mümkündür. Sonuncu durumda da orada çalışmak ve kalmak bazı koşullara bağlıdır. Örneğin Türkiye'den giden eş, evlilikten ancak üç yıl çalışma, dört yıl sonra eşten bağımsız oturma izni almaya hak kazanabilmektedir.

1. Türk İşçilerinin Serbest Dolaşımı

AB ülkelerinde Türkiye'li göçmenlerin bazı koşullarda üçüncü ülke vatandaşlarından farklı birtakım haklara sahip olmaları, Türk işçilerini AB vatandaşı olmayan göçmen gruplardan ayıran önemli bir noktadır. Bu haklar, Türkiye'nin AB ile Ortaklık Anlaşması'nda öngörülen serbest dolaşım ile ilgili 12. Maddesinden doğmaktadır. 1980'de yapılan son düzenlemelere göre bu haklardan bazıları şunlardır: Türk işçileri emek piyasasında AB üye ülkeleri vatandaşlarından sonra ikinci önceliğe sahiptir. Buna göre bir iş Alman veya AB ülkeleri vatandaşları tarafından doldurulamıyorsa ve aynı mesleki nitelikleri taşıyan biri Türk diğeri Tunus'lu iki işçi başvurmuşsa, bu işe Türk işçisi alınmak zorundadır. Yasal düzenleme budur. Yine Almanya'da bir işte bir yıl yasal olarak çalışan bir Türk vatandaşı için, aynı işyerinde çalışmak üzere çalışma izni hakkı doğar. Üç yıl sonra bu hak aynı meslekte olmak koşulu ile her işyeri için ve dört yıl sonra da kişinin istediği her iş için geçerlidir (Beschluss Nr. 1/80; Gutmann, 1999).

Yukarıdaki açıklamaların gösterdiği gibi, Almanya'daki Türk göçmenlerinin konumu diğer yabancılara göre farklıdır. Bu, Ortaklığın Geçiş Dönemi'ni düzenleyen Katma Protokol'ün (KP) 36. Maddesi 1976'da yürürlüğe

girmesiyle mümkün olmuştur (Karluk, 1998:431). Çünkü, AB'yle ortaklığı düzenleyen AA, 1976-1986 yılları arasında Türk işçilerine serbest dolaşım hakkının verilmesini öngörmüştür. 1986 yılından itibaren tam olarak gerçekleştirilmesi planlanan serbest dolaşıma göre, Türk işçilerinin istedikleri bir AB ülkesinde çalışma ve oturma hakkı olacaktı. Ancak bu hak bugün hala tam olarak gerçekleştirilememiştir. Çünkü konuyla ilgili birtakım düzenlemeler yukarıda belirtilen hususlardan daha ileri gidememiştir. Hatta "küçük serbest dolaşım" olarak adlandırabileceğimiz ve en azından AB ülkelerinde halen yaşamakta olan Türk göçmenlerine istediği ülkede çalışma ve oturma hakkı verilmesi anlamına gelen bir düzenleme de henüz getirilememiştir.

Ortaklığın Geçiş Dönemini düzenleyen KP'ün uygulamasında yetkili organ olan Ortaklık Konseyi'ndeki tartışmalar sırasında bu konu da gündeme gelmiştir. Ancak oy birliğiyle kararlaştırılan düzenlemeler, KP'ün önemli bir parçası olan işçilerin serbest dolaşımı konusunda başarılı olamamış ve Türkiye'nin beklentilerinin çok gerisinde kalmıştır. Hatta Federal Almanya 1975'ten itibaren, Türk işçilerine serbest dolaşım hakkının Ortaklık'tan tamamen çıkartılmasını talep etmiştir (Karluk, 1998: 432 vd.; Uğur, 2000: 179 vd.) KP'ün tam olarak uygulanmaması, Ortaklığın Avrupa yakasındaki gelişlerle ilgili olduğu kadar, Türkiye'nin o dönemdeki, özellikle 1970'li yıllardaki Ortaklık politikalarıyla da doğrudan bağlantılıdır.

2. Türkiye'de Ortaklık Tartışmaları

Türkiye'nin AB ile -o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)- ilişkileri 1959'da ortaklık başvurusuyla başlamıştır. Bunda Topluluk ülkelerinin Türk ekonomisinde önemli bir yere sahip olmalarının yanı sıra -dış ticaretin yüzde 35'i-, Türkiye'nin artan bir şekilde Batı siyasi ve ekonomik sistemine yakınlaşma isteği ve Yunanistan'ın Ortaklık başvurusuyla gündeme gelen bölgede denge arayışı, önemli bir rol oynamıştır. Ancak Batı sistemlerine benzer çok partili demokrasinin Türkiye'deki kısa tarihi, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında benimsenen tam bağımsız dış politikadan Batı ağırlıklı dış politikaya geçme çabalarının yolaçtığı problemler ve son olarak da Beş Yıllık Kalkınma Planları ile belirlenen kendine yeterli, ithal ikameci ekonomi politikaları Ortaklık ilişkilerini Türkiye'de giderek tartışmalı bir duruma getirmiştir.

Siyasi partiler yelpazesinde o zamanın Türkiye İşçi Partisi (TİP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Milli Nizam Partisi (MNP), Cumhuriyet Halk

Partisi (CHP) ve Güven Partisi'nden (GP) oluşan muhalifler grubuna karşılık, Ortaklığın savunulması çoğu kez sadece Adalet Partisi (AP) tarafından üstlenilmiştir. "Onlar ortak, biz Pazar" anlayışının her fırsatta öne sürüldüğü 1960'lı yıllarda, Ortaklık tartışmaları yürütme organları içinde de şiddetle sürmüştür. Başbakanlığa bağlı Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) bunun en açık örneğidir. DPT, yaptığı çalışmalarda Ortaklığa karşı görüşleri vurgulamış, hükümeti oluşturan siyasi partilerin tutumlarından bağımsız olarak, muhalif cephenin bir anlamda sözcülüğünü de üstlenmiştir. Ortaklık ilişkilerini savunan Dışişleri Bakanlığı ise, bu tutumuyla çoğu kez yalnız kalmıştır (Esen, 1990; Tekeli ve İlkin, 1993; Birand, 1999).

Başlangıçta daha çok ekonomik nedenlere dayandırılan Ortaklık'la ilgili eleştiriler giderek siyasi boyutlar kazanmış ve dönemin Demirel Hükümeti 1965 yılından itibaren yeni arayışlar içine girmiştir. Türkiye, AA'nda öngörülen 5 yıllık hazırlık döneminin başlamasından hemen sonra Ortaklık koşullarının iyileştirilmesi çabalarını başlatmıştır. Buna bağlı olarak en kısa zamanda geçiş döneminin başlatılması isteği, Demirel Hükümeti'nin Kasım 1965 hükümet programında yer almıştır. Bu yolla yeni tavizler elde edeceğini düşünen Demirel Hükümeti, planlanan tarihten 1,5 yıl önce, -Mayıs 1967'de- AA'nda öngörülen geçiş dönemini düzenleyecek KP'ün müzakerelerine başlanmasını istemiştir. Ancak Topluluk tarafının itirazları sonucu müzakereler, AA'ında öngörüldüğü gibi Aralık 1968'de başlatılmıştır. Uzun ve çetin müzakereler sonucu KP iki yıl sonra imzalanabilmiş ve Kasım 1973'de yürürlüğe girmiştir.

Giderek şiddetlenen Ortaklık tartışmaları, KP müzakerelerinin başlamasıyla yeni bir boyut kazanarak sürmüştür. Mayıs ve Temmuz 1970'de MNP'nin verdiği iki gensoruyla tartışmalar doruk noktasına ulaşmıştır. Özellikle KP'ün imzalanmasından sonra tartışmalara işçi ve işveren kuruluşları da katılmışlardır. Sendikalardan muhalif grubun temsilciliğini Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) üstlenirken, daha çok Anadolu ağırlıklı küçük ve orta boy işletmeleri temsil eden Ankara, Eskişehir ve Adana Ticaret ve Sanayi Odaları, Ortaklığın geçiş döneminin başlatılmasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Çeşitli meslek odalarının ve gençlik örgütlerinin de katıldığı "Ortak Pazar'a hayır" kampanyaları eşliğinde KP, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) getirilmiştir. 12 Mart 1971'deki askeri müdahaleden sonra kurulan partilerüstü Nihat Erim Hükümeti'nin eleştirilere ılımlı bakması ve gerekli düzeltmelerin Antlaşma'da yapılacak değişiklikler çerçevesinde gerçekleştirilmesi vaadiyle KP, Temmuz 1971'de TBMM'nde kabul edilmiştir.

AA'da öngörülen geçiş dönemini düzenleyen KP, malların, hizmetlerin, kişilerin ve sermayenin aşamalı olarak serbest dolaşımının gerçekleştirilmesinin yanısıra, Türkiye ile Topluluğun ekonomik politikalarının uyumlaştırılması konusunu da düzenlemiştir. (T.C. Başbakanlık, 1993: 173 vd.). Özellikle malların ve kişilerin serbest dolaşımını bir takvime bağlayarak ayrıntılı bir şekilde gerçekleşmesini öngören KP maddelerinin uygulanması, 1970'li yıllarda önemli aksamalara uğramışlardır. Bunda, bir yandan CHP, MHP ve Milli Selamet Partisi (MSP) gibi, Ortaklık ilişkilerini başından beri reddeden siyasi partiler kanadının hükümet politikalarını belirlemeleri, diğer yandan Ortaklığın Avrupa yakasında 1973'deki petrol kriziyle değişen Topluluk politikaları etkili olmuştur.

1974'ten itibaren doğrudan ve dolaylı olarak Necmettin Erbakan başkanlığındaki MSP'nin etkisi ile belirlenen AET-Politikaları, Türk dış politikasının önemli bir stratejisi olan ve o zamana kadar Yunanistan'la korunan bölgesel denge politikalarının giderek Türkiye aleyhine bozulmasını dahi gözden kaçırmıştır. Hatta Türkiye, Ortaklık başvurusunda önemli bir yere sahip olan "Yunanistan'ı Avrupa saflarında yalnız bırakmama" stratejisinden saparak, Yunanistan'ın 1975'deki AET'a üyelik başvurusuna karşı tepkisiz kalmıştır. 1970'li yılların ortalarından itibaren iki ülke arasındaki "Avrupa dengesi" hızla bozulmaya devam etmiştir. 1976 yılında Topluluk'la tam üyelik müzakerelerini başlatan Yunan AET politikalarına karşılık Türkiye, Gümrük birliği ile ilgili yükümlülüklerini 1977'de fiilen ve bir yıl sonra da resmen dondurmıştır.

Tam üyelik müzakerelerinin tamamlanmasından sonra Yunanistan'la Avrupa politikalarındaki farklılaşmayı önlemek ve aynı zamanda Ortaklık ilişkilerinde bazı iyileştirmeleri sağlamak amacıyla 1980'deki Demirel azınlık hükümetinin Topluluğa üyelik başvuru girişimleri de Türkiye'de süren iç tartışmaları durduramamış, hatta daha da şiddetlendirmiştir. 24 Ocak 1980'den itibaren köklü değişikliklere uğrayan ekonomik ve dış politikaların bir sonucu olarak da görülebilecek AET'na üyelik başvurusu girişimleri, hükümeti dışarıdan destekleyen MSP engelini bu kez aşamamıştır. Daha iki yıl önce dondurulan Ortaklık ilişkilerini yeniden canlandırmayı başaran dönemin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen, 1980 sonuna kadar üyelik başvurusunun yapılacağını açıkladıktan sonra, muhalefetin şiddetli saldırılarıyla karşı karşıya kalmıştır. MSP tarafından verilen ve CHP'nin de desteğini bulan bir gensoruyla Türk demokrasi tarihinde ilk kez bir hükümet üyesi, yalnız başına düşürülmüştür (Esen, 1990: 237 vd.).

Tam üyelik başvurusuyla Türkiye-AET ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmayı hedefleyen Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in MSP ve CHP işbirliğiyle düşürülmesinden bir hafta sonra gerçekleşen 12 Eylül 1980 askeri hareketi Topluluk'la ilişkileri de son darbeyi vurmuştur. Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinde "buz dönemi" olarak da anılan askeri darbeden sonraki süreçte, Ortaklık organları işleyemez duruma gelmiş, Avrupa Parlamentosu'nun da baskısıyla 14 Nisan 1987'de Avrupa Topluluğu'na (AT) ulaşan üyelik başvurusu Türk tarafının amaçladığı üyelik prosedürünü başlatmak bir yana, Türkiye-Avrupa ilişkilerindeki buzları eritmeye dahi yetmemiştir (Türkiye-Avrupa Birliği Derneği, 1998: 3 vd.). Hatta on yıl önce dondurulan gümrük indirimlerinin yeniden uygulamaya konulması bile, Topluluğun Aralık 1989'da Türkiye'nin üyelik isteğini reddetmesini engelleyememiştir. Buna karşılık aynı yıl başlayan ve Berlin Duvarı'nın da yıkılmasını beraberinde getiren Doğu Avrupa'daki çözülme hareketleri, Avrupa'da yeni bir dönemi başlatmıştır.

3. "Avrupa Evi"ne Giden Yol

Türk dış politikası açısından kimi fırsatları da beraberinde getiren bu yeni döneme AT, 1986'da gerçekleştirdiği üçüncü genişleme sonucu 12 üye ülkeyle girmiştir. O zamana kadar ekonomik ve parasal birlik alanında önemli gelişmeler kaydeden Topluluk, Sosyalist Bloğun dağıtılmasından sonra tüm Avrupa'da bir siyasi birliğin kurulmasını hedefleyen yeni bir bütünleşme hareketini başlatmıştır. Bu amaçla birçok Orta ve Doğu Avrupa ülkesini (ODAÜ) kapsayan ve geniş çaplı mali ve ekonomik destek yoluyla bu ülkeleri üyeliğe hazırlamayı öngören Avrupa Anlaşmaları, 1990'lı yılların ilk yarısının önemli gelişmeleri arasındadır. Diğer yandan Avrupa Birliği Antlaşması olarak da anılan ve 1992'de imzalanan Maastricht Antlaşması ile AB, son rötuşları yapılan ekonomik ve parasal birliğin yanı sıra, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası ve adalet ve iç işleri alanında işbirliği konularını karara bağlamıştır.

Avrupa bütünleşmesinin önemli bir aşamasını teşkil eden 1993'teki Kopenhag Zirvesi'nde ise AB, ODAÜ'ni içine alan yeni genişleme sürecini başlatmıştır, üyelik için aranan şartların siyasi ve ekonomik kriterlerini belirlemiştir. Buna göre, işleyen bir piyasa ekonomisinin yanı sıra demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıkların korunmasını güvence altına alan kurumların varlığı ve AB'ne katılım sonrası rekabet ve piyasa güçleri ile baş edebilme kapasitesi şart koşulmaktadır. Bu yeni

koşullarda ilk genişlemesini 1995 yılında üç yeni üye ile gerçekleştiren AB, Aralık 1997'deki Lüksemburg Zirvesi'nde kararlaştırdığı gibi, önce Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Slovenya ve Kıbrıs'ı, daha sonra Bulgaristan, Romanya, Slovakya, Litvanya ve Malta'yı içine alan 10'u Orta ve Doğu Avrupa ülkesi olmak üzere toplam 12 ülkeyle üyelik müzakerelerini başlatmıştır. Bundan sonraki ilk genişlemesini en geç 2005 yılında planlayan AB, 2010 yılına kadar 12 ülkenin tümünü üye yaparak, son yıllarda adından sıkça söz edilen "Avrupa Evi"ni inşa etmeyi planlamaktadır.

Avrupa bütünleşmesinin büyük bir ivmeyle sürdüğü son yıllarda akla gelen ilk soru "Türkiye bu, Evi'n dışında kalır mı?" olmaktadır. "Kalmaz!" diyenlerin büyük bir çoğunlukta olduğu ülkemizde, çoğu kez bunu takiben "ne zaman?" ve "hangi koşullarda bu Ev'e girer?" sorusu ortaya atılmaktadır. Bu sorularla ilgili olarak Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerindeki son gelişmeleri değerlendirmek gerekir.

1990'lı yıllar, bundan yaklaşık 40 yıl önce başlayan Ortaklığın sadece Avrupa yakası açısından değil, aynı zamanda Türkiye ile ilgili birtakım önemli gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Nisan 1987'deki üyelik başvurusunun ilişkilerde istenilen canlanmayı getirmeyip, bilakis bu konunun AT tarafından askıya alınması, Türkiye'yi yeni arayışlar içine sokmuştur. Daha başvurunun hemen ertesi yılı, 1987'de dondurulan Gümrük Birliği çerçevesindeki yükümlülüklerin hızlandırılmış bir şekilde yeniden başlatılması, bu çabaların temelini oluşturmaktaydı. Türkiye, AB'nin ortaklık antlaşmalarından doğan mali yardımlar ve serbest dolaşım ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmediğine bakmaksızın, üyeliğe giden yolda önemli bir adım olarak değerlendirdiği Gümrük Birliği'ni, 1995'te yapılan son indirimle gerçekleştirmiştir (Karluk, 1998: 515 vd.; Tekeli ve İlkin, 2000).

Ancak bu adım da Türkiye açısından istenilen sonuçları vermemiştir. AB'nin yeni genişleme stratejisini oluşturan ve Komisyon'un 1997'de açıkladığı Gündem 2000 başlıklı Raporu'nda üyeliğe ehil bir ülke olarak gösterilmesine rağmen, Türkiye ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunlardan dolayı aday ülkeler grubunda gösterilmemiştir. Rapor'un aynı yılın Aralık ayında AB Devlet ve Hükümet Başkanları tarafından Lüksemburg Zirvesi'nde aynen kabul edilmesiyle, Türkiye'nin üyelik prespektifi belirsiz bir geleceğe ertelenmiştir. AB'nin bu kararı Türkiye'de büyük bir tepkiyle karşılanmıştır (Milliyet, 16.01 ve 01.02.2001; Birand,

1999; Baykal, 2001: 205 vd.). Dönemin Mesut Yılmaz Hükümeti 14 Aralık 1997’de yaptığı açıklamayla AB ile tüm siyasi diyalogu kestiğini bildirmiştir. Lüksemburg Kararları’ndan sorumlu tutulan Almanya Başbakanı Helmut Kohl ile karşılıklı ithamlara varan söz düellolarına girilmiş, o zamana kadar Türkiye-Avrupa ilişkilerinde bir motor işlevini üstlenmiş olan Almanya, Türk kamuoyunun şiddetli tepkilerine hedef olmuştur.

4. Helsinki Lüksemburg Değildir

Türkiye-AB ilişkileri, tarihinin böylesine gergin bir devresinden tam 2 yıl sonra Helsinki Zirvesi’yle yeni bir döneme girmiştir. Türk Hükümetleri’nin 1980’den beri sürdürüldüğü ve tüm eleştirilere rağmen önemli tavizlere razı olduğu üyelik perspektifi, 10-11 Aralık 1999’da Helsinki’de toplanan AB Devlet ve Hükümet başkanları tarafından teyid edilmiştir. Diğer ülkelerle eşit koşullarda olmasına özen gösterilen Türkiye’nin adaylığı, sadece AB ile değil, üye ülkelerle olan ikili ilişkilerde de önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Bu kararı hazırlayan nedenler henüz tam olarak bilinmemekle beraber, Balkanlar’daki gelişmelere bağlı olarak Türkiye’nin stratejik öneminin artması, ABD’nin Türkiye’nin AB üyeliğini desteklemesi, Yunan vetosunun yumuşaması ve Türkiye’deki iktidar değişikliği sonucu Kopenhag Kriterleri’nin yerine getirmesi yönündeki olumlu beklentilerin rolü olduğu söylenebilir (Baykal, 2001: 207 vd.).

Her iki tarafın “... sadece tutumların değil, bir zihniyet değişikliğinin” (Eralp, 2000: 21) gerekli olduğunun bir ifadesi olan Helsinki Zirvesi kararları, aynı zamanda Avrupa’nın bütünleşmesi sürecinde yeni bir dönemi başlatan önemli aşamadır. Bu arada AB üyesi birçok ülkede iktidara gelen liberal sol ve sosyal demokrat partilerin kültürel ve coğrafi esaslardan ziyade, işbirliğine dayanan bir bakış açısıyla yeniden şekillendirdikleri genişleme stratejisinin yanı sıra, bir Avrupa Ordusu’nun kurulmasını da içeren ortak güvenlik ve savunma politikaları arayışları da önemli bir rol oynamıştır (Karaosmanoğlu, 2001; Khalilzad vd., 2001).

Tüm bu gelişmelerin yanısıra, Türkiye’nin Lüksemburg sonrası sergilediği tepkilerde ilişkilerin aksamaması durumunda sorunların hangi boyutlarda gelişebileceğinin görülmesi, bu kez AB’nin Türkiye’nin adaylığı konusunda daha dikkatli davranmaya zorlamıştır. AB dönem başkanlığını yürüten Finlandiya’nın öncülüğünde, Helsinki öncesi başlatılan yoğun

diplomatik çabalar sonucu, bir tarafta Türkiye, diğer tarafta onun adaylığına karşı çıkan -başta Yunanistan olmak üzere- AB ülkeleri arasında bir uzlaşma sağlanması mümkün olmuştur. Bu uzlaşmayla Türkiye Kopenhag Kriterleri'ni yerine getirmesinin yanı sıra, Yunanistan'la olan anlaşmazlıklarını, gerekirse AB'nin tespit ettiği çerçevede ve en geç 2004 yılına kadar Uluslar arası Adalet Divanı'na götürmeye razı olmuştur. Buna karşılık Yunanistan, Kıbrıs'la ilgili önemli bir şartın değiştirilerek Helsinki Zirvesi'nin sonucu Bildirgesi'ne alınmasını kabul etmiştir. Zirve Sonuçları'nın 9. Paragrafında yer alan Kıbrıs konusunda AB, Ada'da kapsamlı bir çözüm için BM Genel Sekreteri'nin gözetiminde sürdürülen dolaylı görüşmelere atıfta bulunuyor (a bendi) ve Kıbrıs Rum Kesimi'yle devam eden üyelik müzakerelerinin sonunda iki toplum arasında henüz bir çözüm bulunmamışsa da üyelik konusunda karar verileceğini (b bendi) beyan ediyordu. Böylece Türkiye, o zamana kadar ısrarla sürdürdüğü Kıbrıs politikasının önemli bir bölümü olan ve AB üyeliğinden önce Ada'da bulunması gereken bir siyasi çözüm koşulunu kaldırmıştır. Bunun tabii bir sonucu olarak, üyelik müzakerelerinin tamamlanmasından sonra Kıbrıs'ın AB'ne katılmasını koşulsuz kabul etmiştir. buna karşılık Yunanistan, Türkiye'nin AB ile üyelik müzakerelerinin başlatılması için direktiği Kıbrıs'ta siyasi çözüm bulunması koşulundan vaz geçmiştir. Üzerinde tüm taraflarca uzlaşma sağlanan Helsinki Sonuç Bildirgesi'nde Kıbrıs'ta sağlanacak siyasi çözüm konusu üyelik müzakerelerinin başlatılması için bir ön koşul niteliğinde olan siyasi kriterler bölümüne değil; güçlendirilmiş siyasi diyalog kapsamına alınmıştır. Ancak böyle bir uzlaşmadan sonra, AB Helsinki'de tanımlanan yeni genişleme stratejisine Türkiye'nin üyeliğe adaylığını dahil etmiş; siyasi ve ekonomik kriterleri içeren bir Katılım Ortaklığı Belgesi'nin (KOB) Komisyon tarafından hazırlanmasını kararlaştırmıştır.

O zamana kadar her fırsatta Türkiye'nin önüne çıkan Yunan vetosu bu şekilde karşılıklı önemli tavizler karşılığı aşılmışsa da, bu uzlaşmanın ne kadar hassas dengeler üzerinde durduğu Helsinki Zirvesi'nden bir yıl sonra görülmüştür. Yunanistan'ın son andaki müdahalesiyle Helsinki'de sağlanan uzlaşmadan farklı olarak Kıbrıs'la ilgili çözüm isteği 8 Kasım 2000'de AB Komisyonu tarafından açıklanan KOB'nin siyasi kriterler, hem de kısa vadeli öncelikler bölümünde yer almıştır. Bu haliyle Türk Hükümeti'nin şiddetli itirazıyla karşılaşan KOB, 4 Aralık'ta AB Genel İşler Konseyi toplantısında değiştirilerek (Loğoğlu, 2001: 182; Cumhuriyet, 08.12.2000) kabul edilmiştir. Yeni metinde Kıbrıs ve Ege konuları Türkiye'nin istekleri

göz önünde bulundurularak “güçlendirilmiş siyasi diyalog” bölümüne alınmıştır. KOB ile AB, Türkiye’nin adaylık sürecinin siyasi, ekonomik, sosyal ve hukuki koşullarını ve bununla ilgili takvimi tespit etmiş bu sürecin izlenmesi ile ilgili yapılacak mali ve teknik yardımların bir çerçevesini çizmiştir. KOB böylece AB üyeliğine götüreceği yeni süreci başlattığı gibi, aynı zamanda Türkiye’nin daha sonra hazırladığı Ulusal Program’la (UP) birlikte katılım öncesi stratejinin hukuki ve teknik temelini oluşturmaktadır.

5. Katılım Ortaklığı Tartışmaları

Türk işçilerinin Almanya’yla başlayan yurtdışına ve özellikle Batı Avrupa ülkelerine göçünün 40. yılı olan 2001 yılında AB ile ortaklık ilişkileri bir katılım ortaklığına dönmüştür. Bu yeni dönemde tartışmalar ortaklığı oluşturan antlaşmalar ve bunların bazı maddelerini içeren değişikliklerle ilgili değildir. Artık ne AA’nın ne de KP’ün değiştirilmesinden söz edilmekte; Türkiye’deki tartışmalar katılım öncesi süreçte AB’nin beklentilerini içeren KOB ve Türkiye’nin buna cevabı niteliğini taşıyan UP üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan da hem katılım ortaklığı döneminin başarısı için önemli bir ölçü olması, hem de Türk kamuoyunu özellikle meşgul etmesi nedeniyle siyasi kriterler ön plana çıkmaktadır. Bu kriterler genel olarak hukuk devletinin güçlendirilmesi, demokratik özgürlüklerin anayasal ve yasal güvence altına alınması ve iç ve dış uyumsuzlukların çözüme ulaştırılmasıyla ilgilidir.

KOB, AB tarafından beyan edilen ve Türkiye’nin üyelik hazırlıkları çerçevesinde kısa ve orta vadede- 2001 ve 2004 yılına kadar- yerine getirmesi gereken öncelikleri içermektedir. Temelini Kopenhag Kriterleri ve AB müktesebatının oluşturduğu bu hususlar, Helsinki Sonuç Bildirgesi’nin Türkiye ile ilgili (12 paragraf) bölümlerine dayandırılmaktadır. Hukuki açıdan tek taraflı bir irade beyanı olması itibarıyla, KOB AB’ni bağlamaktadır. Belgenin aynı zamanda Birliğe katılmayı hedefleyen Türkiye’yi de fiilen bağladığı söylenebilir (Baykal, 2001: 211 vd.).

8 Kasım 2000 tarihinde AB komisyonu tarafından açıklanan metinden farklı olarak KOB’nin “siyasi ölçütler” başlığı, 4 Aralık’ta kabul edilen son şeklinde “güçlendirilmiş siyasal diyalog ve siyasi ölçütler” olarak değiştirilmiştir. Bu başlık altında Kıbrıs konusu “Kısa Vadeli Öncelikler” bölümünde ele alınmış ayrıca ilk açıklanan KOB’nde yer almadığı halde

Ege sorunlarına ilişkin bir paragraf “Orta Vadeli Öncelikler” bölümüne ilave edilmiştir. Her iki konunun da “siyasi öncelikler” olarak algılanmasını önlemek amacıyla olsa gerek “siyasi diyalog bağlamında...” şeklinde bir ifadeyle ve Helsinki Sonuç Bildirgesi’ndeki ilgili paragraflara atıf yapılarak vurgulanmıştır. Böylece kısa vadeli öncelikler bölümünde belirtilen Kıbrıs sorununun çözümü, Türkiye ile üyelik müzakerelerinin başlatılması için bir ön koşul olmaktan çıkarılmak istenmiştir. Ancak bunun daha sonraki yıllarda Yunanistan’ın da tutumuna bağlı olarak ne derece aynı bölümde belirtilen diğer önceliklerden ayrı olarak ele alınacağı tam bir açıklık göstermemektedir. KOB’nde Kıbrıs konusuyla ilgili başka bir ifadeye de yer verilmemiştir. KOB’nin kısa vadeli siyasi öncelikler kısmında Kıbrıs konusunun yanı sıra düşünce ve ifade özgürlüğü ve dernek kurma özgürlüğünün hukuki ve anayasal güvencelerinin güçlendirilmesi, işkence ve insan hakları ihlallerinin önlenmesi, yargının ve özellikle Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin işleyişi ve etkinliğinin Uluslar arası standartlara uygun olarak iyileştirilmesi, ölüm cezasıyla ilgili moratoryumun devam ettirilmesi ve bölgesel dengesizliklerin ortadan kaldırılması konuları yer almaktadır. Orta vadeli siyasi öncelikler bölümünde ise, yukarıda belirtilen Ege sorunlarının çözümünün yanı sıra tüm bireylerin hiç bir ayırım yapılmaksızın insan hakları ve temel özgürlüklerden yararlanılmasının güvence altına alınması, idam cezasının tamamen kaldırılması, ceza evlerindeki göz altı koşullarının uluslar arası normlara uygun hale getirilmesi, Milli Güvenlik Kurulu’nun (MGK) işlevinin Anayasa’da ön görüldüğü gibi hükümetin bir danışma organı olacak şekilde yeniden düzenlenmesi Olağanüstü Hal’in (OHAL) kaldırılması ve eğitim alanı dahil tüm vatandaşların kültürel haklarının güvence altına alınması konuları yer almaktadır.

AB’yle olan tüm ilişkilerin gözden geçirileceği tehdidiyle (Milliyet, 21.11.2000), özellikle Kıbrıs konusunun kısa vadeli öncelikler bölümünden çıkartılmasında direnen Ecevit başkanlığındaki Komisyon Hükümeti’nin KOB’e tepkileri bununla sınırlı kalmamıştır. KOB’nde orta vadede gerçekleştirilmesi istenen kültürel haklarla ilgili yasal engellerin, OHAL’in ve idam cezasının kaldırılması ve MGK’nın anayasada öngörüldüğü gibi hükümetin bir danışma organı şekline dönüştürülmesi konuları da Hükümetin tepkilerine hedef olmuştur.

Bunlardan özellikle, Türk kamuoyunda “Kürtçe yayın” olarak da bilinen ve anadilde yayın ve eğitim hakkını engelleyen yasal düzenlemelerin orta vadede kaldırılması konusuna da Ecevit, bu konuda bireysel hakların zaten

var olduğundan söz ederken, grup haklarının kesinlikle kabul edilmeyeceğini vurgulamıştır. Hükümetin özellikle milliyetçi kanadının şiddetli itirazlarına neden olan kültürel haklarla ilgili olarak MHP başkanı ve Başbakan Yardımcısı Devlet Bahçeli “ülkenin birlik ve egemenliğinin tehlikeye düşeceği” (Binyıl, 15.11.2000) görüşünü savunmuştur. Devlet kurumlarından Milli İstihbarat Teşkilatı’nın da katıldığı kültürel haklarla ilgili tartışmalar, Genel Kurmay Başkanlığı’nı da meşgul etmiştir. Zamanlanması açısından basında yankılar uyandıran bir tutumla Genel Kurmay Başkanlığı, bir bölünme Başbakan Ecevit’in de katıldığı AB Devlet ve Hükümet Başkanları’nın Nice Zirvesi sırasında açıkladığı bir raporla, Kürtçe yayına “kültürel bölücülük” (Milliyet, 25.11.2000) olarak karşı çıktığını açık bir dille ifade etmiştir. Yine KOB’nde belirtilen ve MGK ile ilgili yasaların, hükümetin bir danışma organı olacak şekilde yeniden düzenlenmesi şeklinde Ecevit, Anayasa’ya göre MGK’nun zaten bir danışma organı olarak oluşturulduğunu dolayısıyla istenilen değişikliklerin gereksiz olduğu (Binyıl, 10.11.2000) görüşünü savunmuştur.

Hükümeti oluşturan siyasi partilerin yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı dahil çeşitli devlet kuruluşları arasındaki görüş ayrılıklarının olduğu kadar, katılım ortaklığının Avrupa kanadındaki gelişmelerle de temkinli yaklaşan Ecevit Hükümeti’nin tutumu, UP’ın hazırlanmasıyla ilgili süreci doğrudan etkilemiştir. İlk kez 12 Aralık 2000 tarihinde toplanarak KOB’e bir cevap teşkil edecek UP’ın hazırlanmasını kabul eden hükümet ortakları, KOB’nde belirtilen gerekli anayasal ve yasal değişikliklerin ana hatları konusunda da bir uzlaşmaya varmışlardır. Başlangıçta 2000 yılı sonuna kadar tamamlanması planlanan UP, ancak 16 Ocak 2001 tarihli liderler zirvesinde ikinci kez 26 Şubat’taki MGK toplantısında görüşüldükten sonra 19 Mart 2001 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilerek açıklanmıştır.

Yaklaşık 900 sayfayı kapsayan UP’a TBMM’nde temsil edilen siyasi partilerden gelen ilk tepkiler ılımlı olmuştur. Özellikle muhalefet Partileri Program’ın içeriğinden çok uygulamanın önemli olduğuna dikkat çekmişler ve Programın hiçbir şekilde Meclis’te tartışılmasını eleştirmişlerdir. (Radikal, 20.ve 21.03.2001; Milliyet, 20.03.2001). Dışişleri Bakanı İsmail Cem tarafından 25 Mart 2001 tarihinde genişlemeden sorumlu Komisyon üyesi Günter Verheugen’a resmen sunulan UP’a AB’den gelen ilk tepkiler temkinli olmuştur. Meclis’de tartışılmamasından dolayı gelecekteki Türk Hükümetleri için bağlayıcı olmayacağı endişesini dile getiren AB yetkilileri, Program’ı eksikliklerine rağmen önemli bir adım olarak nitelendirmişlerdir.

KOB'nin AB tarafından açıklanmasıyla başlayan ve UP'ın hazırlık çalışmalarının hazırlık aşamasına kadar geçen süreçteki tartışmalarında gösterildiği gibi yapılması planlanan yasal ve anayasal çalışmalar KOB'nde istenilenlerle tam olarak örtüşmemektedir. KOB'nin "güçlendirilmiş siyasi diyalog ve siyasi öncelikler" bölümünde belirtilen Kıbrıs konusuna UP'ın giriş kısmında yer verilerek "BM Genel Sekreteri'nin iyi niyet misyonu çerçevesindeki çabalarına destek" verileceği ifade edilirken, anayasal bir kuruluş olduğu vurgulanan MGK'nun yapısı ve işlevini daha açık bir biçimde tanımlayacak yasal düzenlemelerin orta vade gözden geçirileceği belirtilmekle yetinilmiştir. Ölüm cezasıyla ilgili olarak 1984'ten beri uygulanan moratoryumun devam edeceği işaretleri verilirken, tamamen kaldırılması konusundan da "TBMM'nin orta vadede ele alacağı" şeklinde genel bir ifadeyle söz edilmektedir. Buna karşılık resmi dilin Türkçe olduğu "ancak bunun vatandaşların günlük yaşamında farklı dil, lehçe ve ağızların serbestçe konuşulmasına engel teşkil etmediği" belirtilerek, KOB'nde istenen kültürel haklarla ilgili yasal engellerin kaldırılması konusunda hiçbir taahhütte bulunulmamıştır.

6. Üyelik Perspektifi

Tüm bu bilgilerin ışığında "Avrupa Evi'ndeki" yerimizi bir kez daha değerlendirecek olursak, Türkiye'yi bu "Ev'e" götürecek bir "yol haritası" niteliğini taşıyan KOB'nde belirtilen koşulların önemini bir kez daha vurgulamak yerinde olur. Bu koşulların nasıl gerçekleştirileceğini bir takvime bağlayan UP'ın uygulanışı ise, üyelik sürecinin başarısını belirleyecek bir belge niteliğindedir. Yukarıda bazı özelliklerinin ele alındığı UP'ın kısa vadeli siyasi kriterlerinin yerine getirilmesine bağlı olarak, üyelik müzakerelerine başlanması, artık bir hayal değildir. Bugünkü Türkiye-AB ilişkilerini, çoğu kez sonuçsuz kalmış, kısır tartışmaların ve belirsizliklerin hüküm sürdüğü 1970'li ve 1980'li yıllardan ayıran önemli özelliklerden bir tanesi de budur.

KOB'nde belirtilen kriterler dahil, Helsinki'den bu yana ilişkilerin girdiği yeni dönemi şekillendiren bu günkü hükümet ortaklarının, bu konuda yine 1970'li yıllardaki hükümetlerden farklı bir kararlılık sergilediği açıktır. Bunda, bazı konuların farklı şekillerde vurgulandığı ancak Türkiye'nin Avrupa'daki bütünleşme sürecinin dışında kalmayacağı görüşünde birleşen özel sektörün ve askeri çevrelerin desteği, hatta baskısının olduğu kadar ebedi Batı karşıtlığıyla tanınan özellikle İslamcı hatta bazı milliyetçi kesimlerin muhalefetinin önemli ölçüde azalmış olmasının da etkisi büyüktür.

Türkiye ile ilişkileri 1970’li ve 1980’li yıllarda daha çok NATO bağlamında gören AB, Helsinki Zirvesi’nde aldığı kararla yeni bir dönemi başlatmıştır. Burada sadece Türkiye’nin adaylığını değil üyelik hazırlıklarının diğer dönemlerden farklı olarak aktif bir şekilde desteklemeyi de kabul etmiştir. Bunda zamanla tüm Avrupa’yı kapsamı düşünülen siyasi ve ekonomik bütünleşme çabalarının olduğu kadar Avrupa’da başlayan güvenlik kimliği arayışlarının da önemli bir rol oynamadığı söylenebilir. Dolayısıyla Helsinki kararı, Türkiye’nin AB üyeliğinden o kadar uzak olmadığı gerçeğinin yanı sıra, Avrupa savunma sisteminin bir parçası olarak görüldüğünün de vurgulandığı önemli bir belge olarak görülebilir.

Bu yeni gelişmelerin ilişkilere yansımaları, her iki tarafın kararlı bir şekilde birbirine yaklaşma çabalarını da beraberinde getirmiştir. Ancak üyelik prosedürünün önemli bir aşamasını teşkil eden müzakerelerin başlama tarihinin tüm iyimser tahminlere rağmen şimdiye kadar belirlenen takvim dışına taşacağı, yani 2002 yılından sonraki tarihlere sarkacağı da bir gerçektir. Ortaklık ilişkileri çerçevesinde 40 yıla varan karşılıklı tecrübeler, hem AB siyasi aktörlerinde, hem de Türk siyasi çerçevelerinde ve kamuoyunda birtakım dikkatli yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Bunun açık örneklerini her iki tarafın Helsinki’den bu yana takındıkları tavırlarda görmek mümkündür.

Genişlemeden sorumlu AB Komisyon üyesi Günter Verheugen, KOB’yle istenen yasal değişikliklerin yetmeyeceğini, uygulamalarında bu bağlamda önemli olduğunu vurgulayarak UP tartışmaları sırasında Türk Kamuoyunda oluşan bazı iyimser tahminleri düzeltme ihtiyacını duymuştur. Yine bu görüşün hakim olduğu değerlendirmeler sonucu olsa gerek, Aralık 2000’de Nice’de toplanan AB Devlet ve Hükümet Başkanları 2010 yılına kadar çizilen genişleme takviminde Türkiye’den söz etmektedirler. Aynı temkinli yaklaşımı Türkiye’nin gerek KOB’nde belirtilen bazı hedeflerin UP’dakilerle tam olarak örtüşmediği gerçeği, gerekse UP’ın hazırlanmasındaki zamanlamada da görmek mümkündür. Bilindiği gibi UP’ın hazırlanması, ilk planlamalara göre en geç 2000 yılının sonuna kadar tamamlanacağı ön görülmüştü. Türkiye UP’ın açıklanmasında resmi prosedürün dışına taşarak üyeliğe hazırlık döneminde AB yardımlarını düzenleyen Çerçeve Yönetmeliği’nin Şubat ayının sonunda kesinleşmesini beklemiştir (Dünya, 27.2.2001) Bu gecikmede, AB ile ilişkilerde özellikle Koalisyon’un MHP kanadınca sergilenen “mümkün olan en azın, en geç verilmesi”- politikalarının yanı sıra,

1990'ların başından beri AB'nin politikalarına büyük bir temkinlikle yaklaşan Türk siyasi ve askeri çerçevelerin tutumunun etkili olduğu söylenebilir.

Sonuç

Hazırlanışı ve KOB'ndeki kriterlere tam cevap teşkil edemediği eleştirilerine rağmen Ulusal Program, özellikle hükümet ortaklarının ve Türk siyasi karar mekanizmalarında önemli yere sahip diğer devlet organlarının üzerinde uzlaştıkları kapsamlı bir reform programı niteliği taşımaktadır. Belgenin aynı zamanda AB'ne üyelik şartlarından da öte Türkiye'nin siyasi, ekonomik, sosyal ve idari yapısının köklü değişikliklere uğratacak bir misyonu içerdiğini söylemek mümkündür. Kapsamı ve uzun vadeli hedefleri açısından Belge, yaklaşık 40 yıllık Türkiye-AB ilişkilerinde bir "novum"-ilk- teşkil ederken, olası başarısı, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin geleceğini belirleyecek bir öneme sahiptir. Bu başarının somut göstergesinin KOB'nde açık bir şekilde tanımlanmıştır. Üyelik müzakerelerinin başlatılması. Buda ancak Türkiye'nin kısa vadeli siyasi kriterlerin gerçekleştirilmesiyle mümkün olacaktır. En geç üyelik müzakereleriyle başlayacak yeni dönemde, UP'da ifade edilen ve en azından Almanya dahil, tüm AB ülkelerinde yaşayan Türk göçmenlerinin hangi ülkede çalışıp oturacaklarını kendilerinin serbestçe tayin edebilmeleriyle ilgili yasal düzenlemelerinde yapılması da kaçınılmaz olacaktır. Bu perspektifler çerçevesinde Türkiye-AB ilişkilerinin nasıl gerçekleşeceğini hep birlikte izleyeceğiz.

KAYNAKLAR

1. Baykal, Sanem: Katılım Ortaklığı Belgesi, Türkiye-AB İlişkilerinde Yeni bir Dönemeç, içinde: *Mülkiye*, C.XXV, Sayı 226, Ocak-Şubat 2001, s. 201-224.
2. Beschluss Nr. 1/ 80 des Assoziationsrates EWG- Türkei über die Entwicklung der Assoziation
3. Birand, Mehmet Ali: *Türkiye'nin Avrupa Macerası 1959-1999*, İstanbul, 1999
4. Eralp, Atilla: Helsinki'den Nice Zirvesi'ne Uzanan Süreçte Türkiye-AB İlişkileri, içinde: *İşveren*, Cilt 39, Sayı 3, Aralık 2000, s. 20- 22
5. Esen, Erol: Die Beziehungen zwischen der Türkei und der Europäischen Gemeinschaft unter besonderer Berücksichtigung der innerthrkischen Kontroversen, Pfaffenweiler, 1990
6. Gitmez, Ali S.: *Yurtdışına İşgücü Göçü ve Geri Dönüşler*, İstanbul, 1983
7. Gutmann, Rolf: Zur Struktur des Beschlusses Nr. 1/ 80 des Assoziationsrats EWG- Türkei, İçinde: Gümrükçü, Harun(ed.): Assoziationsfreizügigkeit EWG- Türkei und transnationale Migrationim Zeitalter der Globalisierung, İstanbul 1999, s. 83- 111
8. Karaosmanoğlu, Ali: Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği Açısından Türkiye- AB İlişkileri, içinde: *Doğu Batı*, Yıl 4/ 14, 2001, s.156-166
9. Karluk, Rıdvan: *Avrupa Birliği ve Türkiye*, 5 Baskı, İstanbul 1998
10. Khalilzad, Z.; Lesser, Ian O.; Larrabe, F. Stephen: *Türk-Batı İlişkilerinin Geleceği-Stratejik bir Plana Doğru* (Çev.: Işık Kuşçu), Ankara 2001
11. Loğoğlu, Faruk: Helsinki'nin Birinci Yılında Türkiye-AB İlişkileri, içinde: *Mülkiye*, C.XXV, Sayı 226, Ocak-Şubat 2001, s. 175-200
12. Schulze, Nergis: Yurtdışına İşçi Göçünün 40. yılına Doğru: Federal Almanya'daki Türklerin Değişen Profili ve Sorunları, içinde: *Mülkiye*, C. XXIV, Sayı 222, Mayıs-Haziran 2000, s. 71- 92
13. Talas, Cahit: *Sosyal Ekonomi*, 6. Baskı, Ankara, 1983
14. T.C. Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı: *Avrupa Topluluğu ve Türkiye*: Baskı, Ankara, 1993
15. Tekeli, İlhan; İlkin, Selim: *Türkiye ve Avrupa Topluluğu*, II ve III, Ankara 1993, 2000
16. Türkiye- Avrupa Birliği Derneği: *Lüksenburg Zirvesi Ardından Türkiye-AB İlişkileri*, Panel, 16 Aralık 1997, Ankara, 1998
17. Uğur, Mehmet: *Avrupa Birliği ve Türkiye*, İstanbul, 2000
Binyıl, 10., 15. 11. 2000
Cumhuriyet, 08.12.2000
Dünya, 27.02.2001
Milliyet, 21.11.2000, 16.01., 01.02., 20.03.. 2001
Radikal, 20., 21.03.2001